

Тема 5. Українська національна революція середини XVII ст. як чинник модернізації української ментальності.

1. Зародження козацтва і його національно-визвольна місія як поворот в еволюції ментальності українського народу.
2. Ментальні особливості українського козацтва у ранньомодерну добу.

Література

1. Багдасаров Р.В. Запорожское рыцарство XV-XVIII веков. *Общественные науки и современность*. 1996. № 3. С. 113-117.
2. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: Навч. посіб. Київ : Вища шк., 2004. 239 с.
3. Голобуцкий В.А. Запорожское казачество. Киев : Знание, 1957. 256 с.
4. Гуржій О.І., Чухлій Т.В. Історія козацтва. Київ : Арій, 2013. 480 с.
5. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. Київ : НІСД, 2004. 656 с.
6. Куліш П. Моє життя: повість про український народ. Хутірська філософія і відділена од світу поезія. Упорядк., передмова, переклад, примітки О.Шокало. Київ : Український світ, 2005.
7. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. 2-е вид. Київ: Кондор, 2004. 564 с.
87. Юрій М., Алексієвець Л., Калакура Я., Удод О. Україна з найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний аспект. Кн. 1. Тернопіль : Астон, 2012. 686 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Київ, 1990. Т. 1-3.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ : Критика, 2005. 812 с.

1. Зародження козацтва і його національно-визвольна місія як поворот в еволюції ментальності українського народу.

Поява українського козацтва, заснування Запорозької Сечі, Визвольна війна середини XVII ст. відкрили нову сторінку формування цивілізації України і започаткували глибинні зміни у ментальності українців, у способі їх життя, мислення і світосприйняття.

Українство усвідомило себе прямим правонаступником Києворуської держави у форматі Козацько-гетьманської держави.

Можна стверджувати, що козацтво проросло з насіння, посіяного київськими та галицькими князями Ольгою, Володимиром, Ярославом, Романом, Данилом та іншими і перетворилось у потужну силу українського націєтворення та державотворення.

Українське козацтво – унікальний в європейській історії етнічний і культурно-соціальний феномен, що мав величезний вплив на менталітет України, її традиції.

Вживання слова "козак" з XV ст. було звичайним як для татарів (означало караванного конвоїра або воїна прикордонних загонів) . так і для

русичів – означало вільну людину, що промишляла на степових дорогах – фактично, грабіжника.

Коли згодом козаки-християни утворили вже соціальну групу, яка освоювала степове порубіжжя і поєднувала військові походи із сезонними промислами, поняття "козак" доповнилось значенням "нікому не підлегла, вільна людина". Слово почало асоціюватись із людьми-християнами, що проживають у Полі, а поняття козаків-татар поступово зникає.

Фактично це були "нічийі люди на нічийій землі" – "люди Поля", зі змішанням типів одягу, їжі, мови, звичаїв. Також була поширеною українсько-татарська двомовність у вжитку, "руською" писали кримські хани до великого князя литовського, деякі татарські хани вільно говорили українською. Фіксується запозичення від татарів загальноновживаних назв, наприклад, тюркські слова – осавул, булава, бунчук, барабан, сурма, табір, майдан тощо. Козаки почали йменувати, як татари, свої стаовища кошами, житла – куренями, колчани зі стрілами – сагайдаками, свої загони – ватагами, молодих слуг-зброєносців не "отроками", як на Русі, а джурами.

Тобто козаки як соціальна група, сформувались у буферній порубіжній смузі між кочовою та хліборобською цивілізаціями, з власними законами виживання і не дуже переймалися "чистотою крові" – без етнічних або релігійних упереджень.

Вийшовши на політичну арену на рубежі XVI-XVII ст., вже через кілька десятиліть, під час Визвольної війни українського народу (1648-1657) козацтво витворило власну козацько-гетьманську державу і надало свій полково-сотенний та політичний устрій всій Україні, насамперед – Лівобережжю. Створення держави сприяло поширенню на всі українські землі козацьких політичних, культурних ідеалів. Козацька культура включала в себе надбання всіх регіонів, проте найбільший вплив зробило запорізьке козацтво. Козацтво витворило нові матеріальні і духовні цінності. Про козаків згадував російський публіцист XIX ст. О. Герцен: "Українська республіка, у підвалинах якої лежали демократичні і соціальні засади, – Запорозька Січ становила дивовижне явище плебеїв-витязів, лицарів-селян" (плебеями у Стародавньому Римі називали вільне населення, яке не входило у родові громади).

З утворенням Козацько-гетьманської держави її ідеологи усвідомлювали спадкоємство від епохи перших державностей українського народу – Київської Русі, Галицько-Волинського князівства і Великого князівства Литовського. У політичних трактатах, у публіцистичних і художніх творах автори простежували зв'язок з давньою епохою, підкреслювали, що є продовжувачами княжих традицій. Відчуття історичного зв'язку і наступності поколінь змінювало світоглядні настанови козацької верстви, посилювало їх вплив на все українське суспільство, утверджуючи лицарські ідеали свободи і вільної людини, такі моральні цінності як мужність, хоробрість, витривалість, побратимство.

Саме завдяки козацтву у часи, коли стала відчуватися криза української ідентичності та маргіналізація внаслідок польсько-литовського панування і

загроз з боку Московського царства, – відбулось самозбереження українців, поступове відродження ідентичності як складової формування української нації і важливого чинника ментальності.

Зазначені процеси проходили у надзвичайно важких історичних, соціальних і психологічних потрясіннях, що відобразилось у суспільному характері і ментальності.

2. Ментальні особливості українського козацтва у ранньомодерну добу.

Запорізьке козацтво формувалося як особливий соціокультурний прошарок з представників різних етнічних, соціальних і конфесійних груп, визначальним для яких був статус воїна, що розірвав відносини з попереднім соціальним і етнічним середовищем.

Формування соціокультурної моделі запорозького козака відбувалось в екстремальних умовах Дикого Поля. Її основою була чоловіча воєнізована організація з обмеженням сімейно-шлюбних сфер життя, перевагою привласнюючих (військові напади і військова служба) над відтворюючими видами господарства, колективна власність, воєнізований уклад життя. Селяни йшли з метрополій з-під наростаючого економічного, політичного, релігійного гніту, ставали "вільними людьми" – козаками, проте ключовою була ідея служіння Вітчизні, її оборона. Ідея служіння, військової долі відображена у козацькому фольклорі. Це була ідейна матриця, на основі якої конструювалась модель козацтва як частини загальноукраїнської традиції, взаємовідносин з метрополією, як модель братства та лицарства (сприйняли цінності цивілізації, мали підвищену пасіонарність і рухливість, не "приросли" до землі, були захисниками державності).

У козацькій культурі зброя – атрибут повноцінної, вільної людини. "Справжній" одяг – військова форма. Війна не лихо, а ініціація, випробування, єдине гідне для чоловіка заняття. У козацькому господарстві переважно привласнюювальне господарство полювання, рибальство, скотарство, торгівля, солеваріння. Невід'ємний атрибут – військовий промисел, з грабежами. Запорожці з однаковим успіхом здійснювали вилазки у Крим та на узбережжя Туреччини, а потім нападали на польські маєтки, або ж купців та володарів у Молдові та Московії.

Козацтво зберегло основний інститут військової демократії – Військове коло, як вічову форму самоорганізації, механізми самоврядування. Військове коло вирішувало питання війни і миру.

Січ була поділеною на 10 ланок – паланок. Під Січчю трактували постійну столицю всього козацтва, Кошем називали сам уряд. Однією з головних умов прийняття у військо була безшлюбність. Загальна кількість громади включала як неодружених (січовиків), так і одружених запорожців (сиднів, гниздюків), але останні не були повноцінними членами війська, не називались "товаришами", "лицарями". Щорічно на колі (козацька рада) жеребкуванням розподіляли земельні наділи. першим отримувало наділ неодружене "товариство" (безсімейність гарантувала неможливість успадкування землі), потім духовенство, а вже потім – одружене населення.

Сімейні не могли жити у самій Січі, оскільки приведення туди будь-якої жінки було злочином і жорстоко каралось.

Січовий храм присвячувався Покрові Пресвятої Богородиці, це було головне для козаків свято.

Вибір кошового отамана визначався переважно його військовою перевагою, але не давав права одноосібно розпоряджатися долею війська. З усіх найважливіших питань отаман і старшина зобов'язана була радитись з громадою. Рішення приймало "Військо", а лише потім – "отаман, старшина і чорнота".

Вибір отамана мав ритуальні дії – вибранця виштовхували на майдан зі словами "Йди, скурвий сину, бо тебе нам треба, ти тепер наш батько, ти будеш у нас паном", а замість елею (як при помазанні на царство) сивоусі діди мазали бриту голову отамана "болотом".

Визначеного терміну перебування на Січі не було. Не маючи нащадків, козаки приводили на Січ хлопчиків різного походження і національності, як правило, сиріт. Засновували на монастирських подвір'ях школи. Хлопець, взятий на утримання (козацький "хрещеник") спеціально навчався "Богу добре молитися, на коні "реп'яхом" сидіти, шаблею різати і відбиватись, з рушниць вміло стріляти і списом добре колоти".

Посвята у "лицарі" передбачала зміну імені і зовнішнього вигляду. запорожець отримував нове прізвище (мало брутальний характер як презирство до полишеного за Січчю світу). Прізвище не знімалось із січовика навіть після його смерті. Вживати в офіційних документах по батькові могли лише старшини. При посвяченні брили голову, лишаючи на знак гідності чуприну на темені, заправляли за вухо з лівого боку.

Для характеристики ментального обличчя козака важливе значення мають відомості про їхнє життя у мирний час.

На перший план виступали максимальне звільнення від умовностей матеріального світу, наслідування заповіді "Не турбуйся про день завтрашній". Накопичення багатства зовсім не поважалося, награване добро так саме зникало, як і з'являлось – через марнотратство. Як зазначав Д.Яворницький, "в основі характеру козака лежала завжди двоїстість: то він дуже веселий і товариський, то він сумний, пригнічений і недоступний. Ця двоїстість витікала, звичайно, із самого укладу життя запорозького козака".

П.Куліш описав обряд "прощання козака зі світом" – ухід козака з Кошу у монастир. У цьому ритуалі яскраво проступає двоїстість релігійно-морального еталону козаків. лицар, що покидав Кіш, одягав святковий одяг і парадну зброю, набивав кишені і шкіряний пояс дзвінкою монетою, наймав музикантів, закупував кілька бочок "п'яного зілля" та підводу їжею, і відправлявся у монастир (частіше – Межигірський) "спасатися". Усіх зустрічних він запрошував у компанію, пригощав напоями і їжею. Якщо побачить на своєму шляху віз із горшками, підскакує до нього, перекидає догори колесами, розбиває горщики вщент і танцює на них. Бачить віз з рибою – також перевертає догори колесами, всю рибу розкидає навкруги. і

примовляє: "Їжте, люди добрі, і поминайте добром!". За всі збитки і шкоду платить потерпілим червонцями, розкидаючи їх навколо себе жменями.

Свобода без пригнічення, влада без успадкування, війна без жалю і бажання вижити, розбій без користолюбства – такі принципи сповідувала основна маса козацтва. Честь цінували вище за життя, така психологія козака дозволяла виносити страждання і муки, не підкоряючись ні залізу, ні золоту.

На підставі наведених ментальних характеристик неможна не побачити такої особливості як маргінальність, тобто втрату об'єктивної приналежності до якоїсь верстви, стану, групи без наступного входження в іншу подібну спільноту. Основною ознакою маргінальності є розрив зв'язків (соціальних, культурних) з навколишнім середовищем. Маргінали виступають як люди, які не затребувані певною формою соціального життєустрою і шукає інших шляхів, соціального комфорту (соціального статусу, визнання або добробуту).

Козаки – це маргінали, яких польська влада свідомо держала на периферії, в обмежувальному і дискримінаційному становищі, не визнаючи їх повноправними членами суспільства. Отже, тисячі й тисячі козаків – це корпорація, тобто товариство людей, об'єднаних спільною історичною долею і схожими ментальними рисами.

Козацтво – військовий чоловічий союз, який міг утворитись і діяти тільки у Дикому Полі. яке само по собі було маргіальною зоною. Замкнене на собі одностатеве співтовариство накопичувало у собі величезну енергію войовничості і ненависті, несприйняття "іншого", а іншим був не тільки ворог, а часто і свій український селянин, міщанин, шляхтич. У військових чоловічих союзах, завжди є зв'язка хижак (козак)-жертва, де для хижака вже не має значення, хто саме жертва. У вирі війни грабіжники з шаблею на боці вже не розрізняли мирного населення за етнічною, конфесійною чи становою ознакою – однаково грабували всіх, і "наших" і "іхніх".

В Україні вже у рамках Речі Посполитої склалася дві тенденції. Перша продовжувала традиції самосвідомості церковної організації і Литовських статутів. Найяскравіший представник – митрополит Петро Могила. Він був готовий на широкий компроміс із західною церквою – визнання главенства папи Римського при збереженні східнохристиянської обрядовості. Українська церква мала б отримати автокефалію, Могила – титул патріарха, а перед Річчю Посполитою відкривався шлях перетворення на конфедерацію трьох народів. Від цих соціальних проєктів української верхівки залишилися могутня прозахідна течія в українській культурі, яка спиралась на систему освіти.

Протилежну, другу тенденцію – ортодоксально-православну антикатолицьку течію представляли православні братства і низові соціальні течії, лідером яких часто виступала Запорозька Січ.

Ситуація ще більш погіршилась після Переяславської ради, коли козацтво опинилось по обидва боки Дніпра, розділившись під керівництвом старшинської еліти на проросійську і пропольську орієнтацію, ставши чужими один до одного.

Українська культура і соціальне життя раннього модерного часу були схожими на процеси Заходу з деяким відставанням у часі. Ментальність українського козацтва формувалась на тлі історичних і соціокультурних процесів, які відбувались у Європі, накладаючись на особливості українського етнічного, соціального, культурного і релігійного життя. Ментальні зміни, що відбувались у Козацькій Україні, протікали в рамках європейського цивілізаційного процесу.

На більш пізньому етапі історії козаки відчували себе опорою української державності, проте зберігали при цьому свою автономію.

Ментальні зміни, що відбувалися в козацькій Україні, протікали в рамках європейського цивілізаційного процесу.